

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 20 (1999)

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998-1999), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995)

Το εικονογραφημένο θέμα «Άνωθεν οι προφήται» σε τοιχογραφία της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους

Νικόλαος Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

doi: [10.12681/dchae.1207](https://doi.org/10.12681/dchae.1207)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ Ν. Β. (1999). Το εικονογραφημένο θέμα «Άνωθεν οι προφήται» σε τοιχογραφία της Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 20, 195–200.

<https://doi.org/10.12681/dchae.1207>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Το εικονογραφημένο θέμα «Ἄνωθεν οἱ προφήται» σε
τοιχογραφία τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὄρους

Νικόλαος ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη τοῦ
Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995) • Σελ. 195-200

ΑΘΗΝΑ 1999

ΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΘΕΜΑ «ΑΝΩΘΕΝ ΟΙ ΠΡΟΦΗΤΑΙ» ΣΕ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

Τό νότιο παρεκκλήσι τοῦ καθολικοῦ τῆς Μεγίστης Λαύρας, ἀφιερωμένο στόν ἅγιο Νικόλαο, εἶναι ναός τρουλαῖος, σταυροειδῆς, ἀπλός τετρακίονιος, χωρίς νάρθηκα, ἐπηρασμένος ἀπό τόν τύπο τῶν ἡμισύνθετων. Τό μνημεῖο διασώζει τόν γραπτό του διάκοσμο, χρονολογημένο ἀπό τό 1560, τοιχογραφίες μοναδικές, ὅσο ξέρομε, πού φέρουν τήν ὑπογραφή τοῦ ζωγράφου Φράγκου Κατελάνου, τοῦ ἐκ Θηβῶν τῆς Βοιωτίας. Τήν ἀσπίδα, ἡ ὁποία στεγάζει τό νοτιοδυτικό πλάγιο διαμέρισμα τοῦ παρεκκλησίου, διακοσμεῖ στηθάριο τῆς Παναγίας μέ τόν μικρό Χριστό, στόν τύπο πού ἐπικράτησε νά λέγεται Βλαχερνίτισσα, καί κοντά της, στά ψηλότερα τμήματα τοῦ διαμερίσματος, ἕξι προφήτες, περίπου ἡμίτομοι¹, προφανῶς συνανήκοντες μέ τή Θεοτόκο, ὅπως ἤδη ἔχει σημειωθεῖ ἀπό τήν κυρία Ἀχειμάστου², στό εἰκονογραφικό θέμα τό ὀνομαζόμενο «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται». Τό θέμα ὀφείλει τήν ὀνομασία του στίς πρῶτες λέξεις τροπαρίου, πού μελοποιήθηκε τόν 12ο αἰώνα³ καί ψάλλεται ἀκόμη καί σήμερα κατά τίς πανηγύρεις τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ὅταν ἐνδύεται ὁ ἀρχιερεὺς, καί κατά τίς θεομητορικές ἐορτές⁴. Τό θέμα, γνωστό στήν *Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς*⁵ ἀπα-

ντᾶ σέ φορητές εἰκόνες, παναγίαρια, τοιχογραφίες καί ἐκκλησιαστικά κεντήματα.

Ἡ ἀρχαιότερη γνωστή παράστασή του θεωρεῖται εἰκόνα τῆς μονῆς Σινᾶ⁶ (11ου-12ου αἰ.), στήν ὁποία ὅλες οἱ μορφές εἶναι ὀλόσωμες. Φαίνεται πῶς τό θέμα γεννήθηκε τήν ἐποχή τῶν Κομνηνῶν ὑπό τήν ἐπίδραση τῶν θεολογικῶν συζητήσεων γιά τό δόγμα τῆς Ἐνσαρκώσεως. Ἐς σημειωθεῖ πῶς ἡμίτομες εἰκονίζονται σχεδόν ὅλες οἱ μορφές καί σέ εἰκόνα τοῦ 15ου αἰῶνα εὐρισκόμενη στό Δουβλίνο, στήν Ἐθνική Πινακοθήκη τῆς Ἰρλανδίας⁷.

Ἄπό τά παναγίαρια τό σωζόμενο στή μονή Παντελεήμονος τοῦ Ἁγίου Ὁρους χρονολογεῖται μέ ἐπιγραφή στά χρόνια τοῦ Ἀλεξίου Γ' Ἀγγέλου (1195-1203). Ὅλα τά πρόσωπα ἐκτός τοῦ μικροῦ Χριστοῦ ἀποδίδονται σέ προτομή⁸.

Ἡ τοιχογραφία στηθάριο Βλαχερνίτισσας μέσα σέ κύκλο, τριγυρισμένο ἀπό προφῆτες, ὀλόσωμους ἢ σέ προτομή, διακοσμεῖ δευτερεύοντες τρούλους ναῶν τῆς βυζαντινῆς ἢ τῆς μετὰ τήν Ἄλωση ἐποχῆς. Παραδείγματα ὁ τρούλος στό δυτικό ὑπερῶο τοῦ Ἀφεντικοῦ τοῦ Μυστρᾶ (1312/13-1322) μέ τούς προφῆτες ὀλόσωμους⁹

1. Ἀρχετοί μέχρι τό μέσον τῶν μνημῶν.

2. Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, Ζητήματα μνημειακῆς ζωγραφικῆς τοῦ 16ου αἰῶνα. Ἡ τοπική ἡπειρωτική σχολή, ΔΧΑΕ ΙΣΤ' (1991-1992), σ. 27 (στό ἐξῆς: Ἀχειμάστου, Ζητήματα).

3. Ντ. Μουρίκη, Αἱ βιβλικά ἀπεικονίσεις τῆς Παναγίας εἰς τόν τρούλλον τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ, ΑΔ 25 (1970), Μελέτες, σ. 241 (στό ἐξῆς: Μουρίκη, Ἀπεικονίσεις).

4. Ἄ. Ξυγγόπουλος, *Μουσεῖον Μπενάκη*, Κατάλογος τῶν εἰκόνων, ἐν Ἀθήναις 1936, σ. 50. Τό τροπάριον ἔχει ὡς ἐξῆς (ὀ.π., σ. 49-50): Ἄνωθεν οἱ Προφῆται σε προκατήγγειλαν, στάμνον, ράβδον, πλάκα, κιβωτόν, λυχνίαν, τράπεζαν, ὄρος ἀλατόμητον, χρυσοῦν θυματήριον καί σκηνήν, πύλην ἀδιόδευτον, παλάτιον καί κλίμακα καί θρόνον τοῦ βασιλέως.

5. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, ἔκδ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ἐν Πετρούπολει 1909, σ. 146 καί 282 (στό ἐξῆς: *Ἐρμηνεία*).

6. Μουρίκη, Ἀπεικονίσεις, σ. 223 καί πίν. 90. Φωτογραφία βλ. καί

στούς Γ. καί Μαρία Σωτηρίου, *Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, Α' (εἰκόνες), Ἀθήναι 1956, εἰκ. 54 καί Β' (κεῖμενον), Ἀθήναι 1958, σ. 73-75. Στήν εἰκόνα περιβάλλουν τήν Παναγία καί μορφές τῆς Καινῆς Διαθήκης καί προφῆτες μέ τά σύμβολά τους καί εἰλητάρια μέ ἐπιγραφές ἀναφερόμενες σέ αὐτή.

Στήν εἰκόνα τοῦ Σινᾶ (βλ. ἰδίως Σωτηρίου ὀ.π., εἰκ. 54), πλάι στόν ἀδιάγνωστο προφήτη, τόν εἰκονιζόμενο στήν κάτω ἀριστερή γωνία ὑπό τόν Ἰεζεκιήλ, μέσα σέ δίσκο ἔχει ζωγραφηθεῖ, ἂν δέν ἀπατῶμαι, ἀστέρι. Ἄν λοιπόν λάβει κανεῖς ὑπόψη τους στίχους πού παραθέτει ἡ *Ἐρμηνεία* (Παράρτημα Δ', σ. 282): Ἐγὼ προεῖδον τὸ πρὶν ὡς μέλλεις, κόρη, / ἄστρον φαεινὸν τοῦ Θεοῦ τέξεν Λόγον πρόκειται γιά τόν Βαλαάμ.

7. Μουρίκη, Ἀπεικονίσεις, πίν. 91 καί σ. 223 (καί σημ. 31).

8. Ὁ.π., πίν. 93α καί σ. 247.

9. S. Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Παρίσι 1970, εἰκ. 28. Ἐς σημειωθεῖ πῶς στόν βόρειο τρούλο τοῦ ἐξωνάρθηκα τοῦ ναοῦ τῆς μονῆς τῆς Χώρας στήν Κωνστα-

Εικ. 1. Μεγίστη Λαύρα. Παρεκκλήσιο Αγίου Νικολάου.
Ἡ Βλαχερνίτισσα.

καί οἱ τροῦλοι στούς νάρθηκες τῶν ναῶν τῆς Μολδαβίας τοῦ Homor¹⁰ καί τῆς Vatra Moldovitei¹¹ (16ος αἰ.). Δέκα προφήτες μέ σύμβολα τῆς Θεοτόκου πλαισιώνουν, στόν ἴδιο χῶρο, ἔνθρονη Βρεφοκρατούσα σέ τοιχογραφία τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς καμάρας τοῦ

ντινούπολη εἰκονίζεται ἡ Παναγία στόν τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας σέ προτομή καί γύρω τῆς ὁλόσωμοι ἐκ τῶν προγόνων τοῦ Χριστοῦ δεκαεῖς ἄνδρες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καί ἀμέσως πῶ κάτω ἄλλοι δώδεκα (P.A. Underwood, *The Kariye Djami*, 2: *The Mosaics*, Λονδίνο 1967, πίν. 67).

10. P. Henry, *Les églises de la Moldavie du Nord*, Παρίσι 1930, Album, πίν. XXVI2.

11. "Ο.π., πίν. XXVII.

12. Τ. Παπαμαστοράκης, Ἡ ἔνταξη τῶν προεικονίσεων τῆς Θεοτόκου καί τῆς Ὑψωσης τοῦ Σταυροῦ σέ ἕναν ἰδιότυπο εἰκονογραφικό κύκλο στόν Ἅγιο Γεώργιο Βιάννου Κρήτης, *ΔΧΑΕΙΔ'* (1987-1988), σ. 315 κ.έ. Τό θέμα «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» εἰκονίζεται καί σέ δύο μνημεῖα τοῦ 14ου αἰῶνα στή Σερβία, ὁ.π., σ. 318-320.

ναοῦ Ἅγιος Γεώργιος ὁ Πλατανίτης (1401), ἔξω ἀπό τό χωριό Βιάννος τοῦ νομοῦ Ἡρακλείου Κρήτης¹². Ὅκτω ἡμίτομοι προφῆτες περιβάλλουν ἔνθρονη Βρεφοκρατούσα, ζωγραφούμενοι στόν ἴδιο μέ ἐκείνη χῶρο, σέ παράσταση τοῦ «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» στήν κορυφή τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκα τῆς μονῆς Φιλανθρωπῶν¹³ (1560) στό νησί τῶν Ἰωαννίνων.

Ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κεντημάτων πού διακοσμοῦνται μέ τό θέμα «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» ἀκριβῶς χρονολογημένο εἶναι ἐπιγονάτιο τοῦ Μουσείου Μπενάκη¹⁴ (1681).

Στήν ἀσπίδα τοῦ παρεκκλησίου Ἅγιος Νικόλαος τῆς Λαύρας, χῶρο περιορισμένο, παριστάνεται μόνον ἡ Παναγία, μέ τόν Χριστό μέσα σέ οὐράνιο κύκλο μετωπική, δεομένη¹⁵ (Εικ. 1). Τό πρόσωπό τῆς εἶναι ὠσόχημο, τό στόμα μικρό, ὁ λαίμος μακρός, τό μαφόρι σέ ὠραῖο βαθύ χρῶμα καρπῶν ρογδιᾶς. Ἀπό τό σῶμα τῆς ἐκπέμπονται πλατιές, τεφρές ἀκτίνες, πού ξεπερνοῦν τόν οὐράνιο κύκλο, τόν ὁποῖο συνιστοῦν πλατιές, τεφρές, ὁμόκεντρες ζῶνες τεσσάρων ἀποχρώσεων ἀπό τό σχεδόν μαῦρο τοῦ κέντρου πρὸς τό ἀνοιχτό τεφρό τῆς περιφέρειας. Οἱ ἀκτίνες φτάνουν ἔως τό πλαίσιο τῶν προφητῶν, τῶν ὁποίων ἡ θέση πού ἔχουν ζωγραφηθεῖ τό ἐπιτρέπει. Ὁ χιτώνας τοῦ Χριστοῦ εἶναι κίτρινος καί τό ἱμάτιο σέ θαμπό ρόδινο.

Ὅλοι σχεδόν οἱ προφῆτες στόν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Λαύρας ἀνανεύουν καί κρατοῦν εἰλητάρια μέ δίστιχα κατὰ τό πλεῖστον ἐπιγράμματα.

Ἔτσι στόν νότιο τοῖχο – ὁ λόγος πάντα γιά τά ἀνώτερα τμήματα τοῦ πλάγιου διαμερίσματος – ὁ Μωυσῆς (Εἰκ. 2) σέ ἔλαφρη στροφή πρὸς τά ἀριστερά. Φορεῖ τό προφητικό πιλίδιο, ὑψώνει σέ δέηση τό δεξιό χέρι καί στό εἰλητό πού κρατεῖ μέ τό ἄλλο χέρι εἶναι γραμμένο: *Εγὼ βά/το σε / μί και/ομέν/ην εἰ/δον*¹⁶.

Ψηλότερα ἀπό τό ἀνατινασσόμενο εἰλητάριο μετέω-

13. Ἀχεμάστου, Ζητήματα, εἰκ. 11.

14. Εὐγ. Βέη-Χατζηδάκη, *Ἐκκλησιαστικά κεντήματα*, Μουσείου Μπενάκη, ἐν Ἀθήναις 1953, πίν. ΙΓ' 1 καί σ. 23.

15. Στό καθολικό τῆς Λαύρας τό 1535 ὁ Θεοφάνης εἶχε ζωγραφίσει τήν Βλαχερνίτισσα σέ προτομή στήν ἀσπίδα πού στεγάζει τό διακονικό καί στίς γωνίες ἀπό ἕνα χερουβίμ. Λεῖπουν καί οἱ ἀκτίνες τοῦ Κατελάνου. Βλ. G. Millet, *Monuments de l'Athos*, 1: *Les peintures*, Παρίσι 1927, πίν. 120.3 καί σ. 31.

16. Στήν *Ἐρμηνεία* οἱ στίχοι στό εἰλητάριο τοῦ Μωυσῆ καταγράφονται στή σ. 282 ὡς ἐξῆς: *Ἐγὼ βάτον κέκληκά σε, ἀνθρώπων σκέπη, / μυστήριον σὸν ἰδὼν ἐν βάτω ξένως*. Στήν *Ἐρμηνεία* τά ἐπιγράμματα εἶναι ἔμμετρα δίστιχα. Οἱ ἀνωτέρω στίχοι παραλλάσσουν στή σ. 146 τῆς *Ἐρμηνείας*, ὅπου περιγράφεται τό θέμα.

Εικ. 2. Ο προφήτης Μωυσής.

ρος μικρός, τεφρός δίσκος με τήν προτομή της δεομένης Θεοτόκου σε μονοχρωμία· από τόν δίσκο ξεπετιώνται κόκκινες φλόγες. Καί στόν τροῦλο τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστραῶ ὁ ὀλόσωμος προφήτης Μωυσῆς κρατεῖ στό δεξιό χέρι μικροσκοπική βάτο, στό μέσον τῆς ὁποίας εἰκονίζεται μέσα σέ κύκλο μέ γκριζωπό κάμπο τό στηθάριο τῆς Παναγίας¹⁷. Κρατεῖ ἀκόμη ὁ προ-

17. Μουρίκη, Προεικονίσεις, πίν. 76.

18. Ὁ.π. Στήν Περιβλεπτο ἐκ τῶν εἰκονιζομένων εἴκοσι προφητῶν σύμβολα κρατοῦν ἄλλοι τρεῖς: ὁ Ἄαρών, ὁ Δανιήλ καί ὁ Γεδεών, ὁ.π., πίν. 77-79.

19. Underwood, ὁ.π. (ὑποσημ. 9), πίν. 81, αριθ. 73.

20. Underwood, ὁ.π., 3: *The Frescoes*, εἰκ. 444 καί λεπτομέρειες στούς πίν. 448 καί ἰδίως 449b, 450, 452. Ἀριστερά τοῦ δίσκου εἰκονίζεται στή μονή τῆς Χώρας καί προτομή ἀγγέλου.

21. Millet, ὁ.π., πίν. 121.4. Ἄς σημειωθεῖ πῶς σέ ψηφιδωτό τῆς μονῆς τῆς Χώρας ὁ Μωυσῆς κρατεῖ δίωτη στάμνα, στήν κοιλία τῆς ὁποίας εἰκονίζεται προτομή τῆς Παρθένου (Underwood, ὁ.π., 2, πίν. 81, αριθ. 73). Καί στήν Gračanica (1318-1321), στήν ἐπτάφωτη λυχνία πού κρατεῖ ὁ Μωυσῆς μέσα σέ δίσκο εἰκονίζεται πάλι στηθάριο τῆς Παναγίας (Br. Todić, *Gračanica*, Βελιγράδι 1988, εἰκ. 46), ὅπως στόν ἴδιο ναό στήν κοιλία στάμνου πού κρατεῖ ὁ Ἄαρών, ὁ.π., εἰκ. 45. Καί ἀργότερα στή Ressava (Manasija, 1418) στήν κοιλία τῆς φιάλης πού κρατεῖ ὁ Μωυσῆς εἰκονίζεται προτομή τῆς

φήτης καί χρυσή στάμνο¹⁸. Καί σέ ψηφιδωτό τῆς μονῆς τῆς Χώρας στήν Κωνσταντινούπολη ὁ Μωυσῆς κρατεῖ δίωτη στάμνο, στήν κοιλία τῆς ὁποίας εἰκονίζεται προτομή τῆς Παναγίας¹⁹.

Τεφρός δίσκος μέ τό στηθάριο, χωρίς τίς φλόγες, εἰκονίζεται κοντά καί σέ ἄλλους προφήτες τοῦ θέματος «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» στόν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Λαύρας.

Οἱ δίσκοι ἀποτελοῦν ἓνα ἐπιπλέον σύνδεσμο τῶν προφητῶν μέ τό κεντρικό θέμα, γιά νά τονισθεῖ περισσότερο ἡ σχέση τους πρός τή Θεοτόκο, καθώς ἔχουν ζωγραφηθεῖ σέ κάποια ἀπόσταση καί ὄχι ἀμέσως πλάι τῆς στόν ἴδιο χῶρο, ὅπως στίς ἄλλες παραστάσεις τοῦ θέματος – τοιχογραφίες, φορητές εἰκόνες, παναγάρια, κεντήματα. Δίσκος μέ προτομή Βρεφοκρατούσας σέ ὁμοιοχρωμία ἔχει ζωγραφηθεῖ μέσα στή βάτο τοιχογραφίας τῆς μονῆς τῆς Χώρας, ὅπου εἰκονίζεται τό ὄραμα τοῦ Μωυσῆ²⁰ καί στό καθολικό τῆς Λαύρας (1535), στό θέμα «Ἡ ὄρασις τῆς Βάτου»²¹.

Στόν δυτικό τοῖχο ὁ προφήτης Ζαχαρίας, νέος, ἀγένειος καί ἀριστερά του ἐπτάφωτη λυχνία. Ὁ προφήτης φορεῖ κυανό χιτώνα, κόκκινο ἱμάτιο καί στό εἰλητό του εἶναι γραμμένο: Ἐγὼ λυχνίαν / ἐπτάφω/τον σε εἶδον / σου ο τόκος / ἐδειξε σ/ον θναυμ/α / κόρη

Πρόκειται ἀσφαλῶς γιά τόν Ζαχαρία, τόν γιό τοῦ Βαραχίου²². Πά τή λυχνία γίνεται λόγος στό κεφ. Δ, 1-2 τῆς προφητείας του²³. Τό ἐπίγραμμα τοῦ εἰληταρίου εἶναι ὁμοιο πρός τό ἀναγιγνωσκόμενο στή σ. 282 τῆς *Ἑρμηνείας*²⁴.

Στό βόρειο σκέλος τοῦ τόξου, διά τοῦ ὁποίου ἐπικοινωνεῖ τό νοτιοδυτικό διαμέρισμα μέ τή νότια κεραία, ὁ Δανιήλ (Εἰκ. 3) σέ στάση τριῶν τετάρτων πρός τά δεξιά, νέος, ἀγένειος, ρεαλιστικά στρογγυλοπρόσωπος²⁵ μέ

Θεοτόκου (St. Tomić - R. Nicolici, *Manasija*, Βελιγράδι 1964, εἰκ. 111 καί 112).

22. *Παλαιά Διαθήκη*, Ζαχαρίας Α.Ι.

23. καί ἐξήγειρέ με ὄν τρόπον ὅταν ἐξεγερεθῆ ἄνθρωπος ἐξ ὕπνου αὐτοῦ καί εἶπε πρός με· τί σὺ βλέπεις; καί εἶπα· ἑώρακα καί ἰδοὺ λυχνία χρυσῆ ὅλη... καί ἐπτά λύχνοι ἐπάνω αὐτῆς.

24. Ἀντίθετα στή σ. 146 τῆς *Ἑρμηνείας* παραλλάσσει: Ἐγὼ λυχνίαν ἐπτάφωτόν σε εἶδον / φῶς τὸ νοητὸν ἀστράψασαν, κόσμῳ.

25. Ὅπως στό μοναστήρι Marco τῆς Σερβίας ὁ προφήτης Ζαχαρίας εἶναι τό ἴδιο στρογγυλοπρόσωπος, G. Millet - T. Velmans, *La peinture du moyen âge en Yougoslavie*, IV, Παρίσι 1969, πίν. 76, αριθ. 146. Ὁ Δανιήλ τῆς Λαύρας μπορεῖ νά συγκριθεῖ κατά τόν τύπον μέ τόν ἀριστερό στρατιώτη στή διανομή τῶν ἱματίων τοῦ Χριστοῦ στή Σταύρωση τῆς μονῆς Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων, Μ. Ἀχεμάστου-Ποταμιάνου, *Ἑλληνική Τέχνη, Βυζαντινές τοιχογραφίες*, ἔκδ. Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, 1994, σ. 201, εἰκ. 183.

Εἰκ. 3. Ὁ προφήτης Δανιήλ.

μακρὸ λαίμω. Φορεῖ καὶ αὐτὸς τὸ προφητικὸ πιλίδιο· ὁ χιτώνας του κυανὸς καὶ τὸ ἱμάτιο κεραμιδί. Μὲ τὸ ὑψοῦμενο δεξιὸ χέρι κρατεῖ κίτρινο μεγάλο λίθο, μέσα στὸν ὁποῖο ὁ τεφρὸς δίσκος μὲ τὸ στηθάριο· μὲ τὸ ἄλλο χέρι ὁ Δανιήλ κρατεῖ εἰλητάριο, ὅπου διαβάζεται: *Οτι ἀπὸ / ὄρους ἐτμήθη / λίθος / ἀγνή / ῥω*²⁶.

Ἀντικριστὰ στὸν Δανιήλ, στὸ νότιο σκέλος ὁ Ἱερεμίας (Εἰκ. 4), εὐγενικὸς πρεσβύτερος μὲ τεφρὰ μαλλιά καὶ γένια, χωρὶς πιλίδιο, ὅπως καὶ οἱ ἐπόμενοι προφῆτες, μὲ κόκκινο χιτώνα καὶ μενεξεδι ἱμάτιο, ἀπλώνοντας τὸ δεξιὸ χέρι μπροστὰ στὸ στήθος. Στὸ εἰλητό του διαβάζομε: *Οδὸν σε εἶδον / Ἰσραήλ / κόρη, / νέαν ζωῆς πρὸς / τρίβους / ὁδηγοῦσαν παρθένε*.

Οἱ στίχοι παραλλάσσουν λίγο ἀπὸ τοὺς σημειούμενους στὴν Ἑρμηνεία (σ. 146): *Ἐγὼ σε εἶδον Ἰσραήλ, κόρη, νέον / ζωῆς πρὸς τρίβους ὁδηγούσας, παρθένε*, ἐνῶ εἶναι σχεδὸν ὅμοιοι πρὸς τοὺς ἀναγραφόμενους ἄλλοῦ στὸ ἴδιο βιβλίον (στὴ σ. 282, *Στίχοι εἰς τὸ Ἄνωθεν οἱ Προφῆται*). Ἐπάνω ἀπὸ τὸ εἰλητό συμβολικὴ παράσταση δρόμου σάν μετέωρο, λοξό, σταρόχρωμο, παραλ-

26. Στὸν Δανιήλ, κεφ. 2.34 λέγεται: *ἐθεώρεις ἕως οὗ ἐτμήθη λίθος ἐξ ὄρους ἄνευ χειρῶν...* καὶ 2.45: *ὄν τρόπον εἶδες ὅτι ἀπὸ ὄρους ἐτμήθη λίθος ἄνευ χειρῶν*.

Στὴν Ἑρμηνεία, σ. 146: *λέγει εἰς χαρτί· Ὅρος νοητόν, ἐξ οὗ ἐτμήθη λίθος / κέκλημά σε πρὶν, ἀγνή παρθενομητορ*, ἐνῶ στὴ σ. 282 οἱ στίχοι ἔχουν ὡς ἐξῆς: *Ὅρος νοητόν, οὐπερ ἐτμήθη λίθος, / πλάνην*

Εἰκ. 4. Ὁ προφήτης Ἱερεμίας.

ληλόγραμμα, μὲ κυματιστὲς γραμμὲς καὶ ψηλότερα ὁ γνωστὸς τεφρὸς δίσκος.

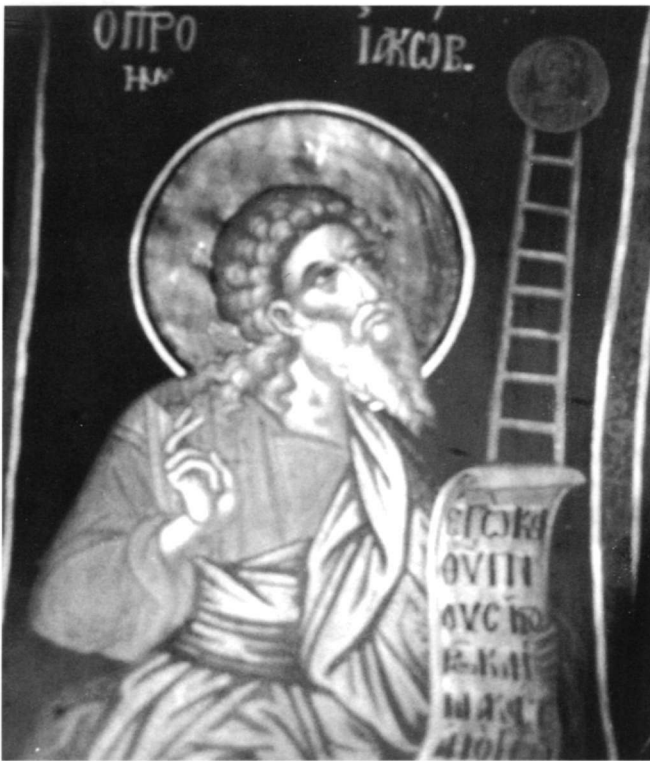
Στὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ τόξου ἐπικοινωνίας τοῦ πλάγιου διαμερισματος πρὸς τὴ δυτικὴ κεραία ὁ «προφήτης» Ἰακώβ (Εἰκ. 5) μὲ τεφρὰ σγουρὰ μαλλιά καὶ λευκὸ, ὑπέρυθρο, δικόρουφο γένι. Φορεῖ κόκκινο χιτώνα καὶ χλωροπράσινο ἱμάτιο. Εὐλογεῖ μὲ τὸ ἓνα χέρι καὶ μὲ τὸ ἄριστερό συγκρατεῖ εἰλητό πού ἔχει τὴν ἐπιγραφή: *Ἐγὼ καθ' ὑπνους ιστορῶ κλίμακα σε / ἀπὸ γῆς μέχρι φθάνουσαν... Χ(ριστοῦ) να.ν*, παραλλάσσουν ἀπὸ τίς ἀναγραφόμενες στὴν Ἑρμηνεία²⁷. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ εἰλητό ὄρθια κλίμαξ ἀπολήγουσα στὸν τεφρὸ δίσκο. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ἰακώβ, ἂν καὶ δὲν ἀνήκει στοὺς καθαυτὸ προφῆτες, ἀπεικονίζεται μεταξὺ τους καὶ σέ βυζαντινοὺς τρούλους, ἐπειδὴ ὑπῆρξε μάρτυς Θεοφανείας, πού ἀποκάλυψε τὴν ἐνανθρώπηση τοῦ Θεοῦ Λόγου διὰ τῆς Παρθένου²⁸.

Στὸ δυτικὸ σκέλος ὁ Ἡσαΐας σέ μισή στροφή πρὸς τὰ δεξιά (Εἰκ. 6). Ὁ τύπος του μοιάζει μὲ τὸν τύπο τοῦ Ἱερεμίας. Τὸ πρόσωπό του ἐνιαῖα σταρόχρωμο ὑπορροδι-

τρέπων κέκλημαί σε, βροτῶν σκέπη.

27. Στὴ σ. 146 οἱ στίχοι σημειώνονται ὡς ἐξῆς: *Ἐγὼ καθ' ὑπνους κλίμακ' ἐώρακά σε / ἀπὸ γῆς φθάνουσαν μέχρι τοῦ θείου πόλου, καὶ στή σ. 282. Ἐγὼ καθ' ὑπνους ιστορῶ κλίμακα δὲ / ἀπὸ γῆς μέχρι φθάνουσαν εἰς Χριστοῦ πόλον*.

28. Μουρική, Ἀπεικονίσεις, σ. 239. Βλ. καὶ ὅ.π., σ. 235-236.

Εικ. 5. Ὁ προφήτης Ἰακώβ.

νο, ὁ χιτώνας κυανός, τὸ ἱμάτιο πράσινο μὲ βυσσινιές σκιές καὶ ἴσως φόδρα κόκκινη, ἂν δεχθοῦμε πῶς αὐτὴν δηλώνει τὸ διακρινόμενο ἀριστερά περιεργό ἀπόπτωμα. Ὁ προφήτης ἐξάγοντας τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸ ἱμάτιο εὐλογεῖ. Στὸ ὕψος τοῦ στόματος μετέωρη, σταρόχρωμη λαβίδα, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀναδίδεται φλόγα. Στὴν ἐπάνω γωνία ὁ τεφρός δίσκος. Στὸ σύμβολο τῆς λαβίδας ἀναφέρεται τὸ ἐπίγραμμα τοῦ εἰλητοῦ: *Εγὼ δε / πρώην / λαβίδ' ἀνθρακ/οφόρον / κέκληκα σε παρθέ/νε*. Οἱ στίχοι παραλλάσσουν ἀπὸ τους αναφερόμενους στὴν *Ἑρμηνεία*²⁹.

Ὁ Κατελάνος λοιπὸν στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Λαύρας εἰκόνισε λίγους προφῆτες, μόνον ἕξι, σὲ ἰδιαίτερους χώ-

29. Στὴ σ. 146: *Ἐγὼ δὲ πρώην λαβίδ' ἀνθρακοφόρον / κέκληκά σ' ἀγνή, καὶ θρόνον βασιλεύς.*

καὶ στὴ σ. 282: *Ἐγὼ δὲ πρώην λαβίδ' ἀνθρακοφόρος / κέκληκά σε πρίν, παρθένε, Χριστοῦ θρόνε.*

Καὶ ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς στὴ XV ὁμιλία του (PG, 151, 177A) γράφει: *Τίς δ' οὐκ οἶδεν, ὡς ἡ Παρθενομήτωρ ἐκείνη τε ἡ βᾶτος καὶ αὐτὴ ἡ λαβίς ἐστίν, ἐν ἐαυτῇ τὸ θεῖον πῦρ ἀπυροπολεῦ-*

Εικ. 6. Ὁ προφήτης Ἡσαΐας.

ρους, ἂν καὶ εὐρισκόμενους κοντὰ στὴ Θεοτόκο. Τον συσχετισμὸ μὲ τὴ μορφή τῆς ἐπιδιώκει, ἐκτὸς τοῦ περιεχομένου τῶν ἐπιγραμμάτων, ἐν μέρει μὲ τίς κατερχόμενες ἕως τὰ πλαίσια τῶν παραστάσεων τους ἀκτίνες καὶ μὲ τοὺς δίσκους μὲ τὰ στηθάρια. Ἡ μονοχρωμία τους μὲ τὴν ἀμυδρότητα τῆς ἴσως δηλώνει τὴ μελλοντική πραγμάτωση τοῦ ὁράματος.

Ἡ *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς* ἀναγράφει δώδεκα προφῆτες στὴν περιγραφή τοῦ θέματος³⁰ καὶ ἄλλου δεκατρεῖς³¹. Στὴν τοιχογραφία τῆς μονῆς τῶν Φιλανθρωπῶν εἰκονίζονται ὀκτὼ προφῆτες³². Εἶχε λοιπὸν δίκαιο ὁ Ἄνδρεας Ξυγγόπουλος, ὅταν ἔγραφεν ὅτι στὸ θέμα «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» ὁ ἀριθμὸς τῶν γύρω ἀπὸ

τως συλλαβοῦσα.

30. Στὴ σ. 146.

31. Στὴ σ. 282.

32. Ἀχεμάστου, Ζητήματα, εἰκ. 11. Βλ. καὶ *Μοναστήρια νήσου Ἰωαννίνων, ζωγραφικὴ* (γενικὴ ἐποπτεία Μίλτος Γαρίδης - Ἄθανάσιος Παλιούρας), Ἰωάννινα 1993, εἰκ. 110 (στὴ λεζάντα σημειώνεται ὡς ἡ Παναγία στὸ «Ἐπὶ σοὶ χαίρει»).

τήν Παναγία προφητῶν δέν εἶναι πάντοτε ὁ ἴδιος³³. Ἀπό τά σύμβολα τῆς Θεομήτορος, γιά τά ὁποῖα γίνεται λόγος στό σχετικό τροπάριο³⁴, μόνο τρία – ἡ λυχνία, τό ὄρος (λίθος) καί ἡ κλίμαξ – εἰκονίστηκαν ἀπό τόν Κατελάνο, ἐνῶ τά ἄλλα τρία, ἡ μή καιομένη βάτος, ἡ ὁδός καί ἡ λαβίδα, πού ζωγραφίζει ἀναφέρονται βέβαια στήν *Ἐρμηνεία*, ἀλλά ὄχι καί στό τροπάριο.

Ἄν ἐξαιρέσει κανεῖς τή ρεαλιζουσα μορφή τοῦ Δανιήλ, φαίνεται πώς ὁ Κατελάνος ἀνέστειλε τίς ρεαλιζουσες τάσεις του ζωγραφίζοντας στόν Ἅγιο Νικόλαο, πλάι στό καθολικό τῆς Λαύρας, τό καταστόλιστο ἀπό τό ἐξιδανικευμένο κάλλος τῶν παραστάσεων τοῦ Θεοφάνη. Ὁ δίσκος μέ τό στηθάριο τῆς Θεοτόκου στόν Ἱερεμία εἰκονίζεται ἀνεξάρτητος ἐπάνω ἀπό τό σύμβολό της (Εἰκ. 4). Στήν παράσταση τοῦ θέματος «Ἄνωθεν οἱ

Προφῆται» τῆς μονῆς τῶν Φιλανθρωπητῶν³⁵ (1560) ἀρκετές λεπτομέρειες θυμίζουν τίς τοιχογραφίες τοῦ Κατελάνου. Ἔτσι πλάι στόν Ἰακώβ ἡ ἀπεικόνιση τῆς κλίμακος κορυφώνεται στόν συνημμένο δίσκο μέ τό στηθάριο, ἐνῶ πλάι σέ ὄλους τοὺς ἄλλους προφῆτες ὁ δίσκος εἶναι μετέωρος, ὅπως στόν Ἱερεμία τοῦ Κατελάνου. Καί ἡ λαβίδα στή Λαύρα παριστάνεται σχεδόν στήν ἴδια θέση· στή μονή τῶν Φιλανθρωπητῶν λίγο χαμηλότερα. Εἶναι λοιπόν πιθανό ὁ Κατελάνος, ὅταν εἰκόνιζε στόν Ἅγιο Νικόλαο τό θέμα «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται», νά εἶχεν ὑπόψη του ἔργο τῆς ἡπειρωτικῆς σχολῆς, στήν ὁποία θεωρεῖται πώς ἀνήκε. Σέ πρωτοβουλία του ἀνήκε ἡ ἀπεικόνιση τμημάτων τοῦ θέματος σέ πλησιόχωρες θέσεις καί ὄχι στόν ἴδιο ἀκριβῶς χῶρο.

N.B. Drandakis

THE ICONOGRAPHIC SUBJECT “Ἄνωθεν οἱ Προφῆται” IN A WALL PAINTING OF MEGISTI LAVRA, MOUNT ATHOS

The south chapel of the Katholikon of the Megisti Lavra monastery, dedicated to St. Nicholas, is a domed church, of the “simple” cross-in-square type, with four columns, without narthex. The wall paintings of the chapel, dated in 1560 are, as far as we know, the only work bearing the signature of the painter Frangos Katelanos.

The domed vault of the south-west corner bay is decorated with the image of the Virgin Vlachernitissa and close to her, but on a higher level of the same bay, are depicted the busts of six prophets. The prophets and the Virgin compose the iconographic subject “Ἄνωθεν οἱ Προφῆται”.

It seems that this iconographic type was created during the Comnenian era. Usually, the Vlachernitissa is depicted on the same surface with the prophets, but this is not the case in

the Megisti Lavra wall paintings. Therefore, in order to enhance the connection between the separated figures of the composition Katelanos added beside each prophet (Moses, Zachariah, Daniel, Jeremiah, Jacob and Isaiah) a small disc with the praying figure of the Virgin painted in grisaille. These discs, inspired by the depiction of the Virgin of the Burning Bush, underline the message declared primarily by the prophets gestures, the texts on their scrolls and the symbols that illustrate the content of these texts. The limited number of the prophets – usually there are twelve or thirteen depicted –, their position, and, above all, the suspended discs with the Virgin testify to the daring and innovative spirit of Frangos Katelanos.

33. Ξυγγόπουλος, ὀ.π. (ὑπόσημ. 4), σ. 50. Ὅπως ὁ ἴδιος παρατηρεῖ, σέ εἰκόνα τῆς Φλωρεντίας – τήν εἰκόνα βλ. στό V. Lazarev, *Storia della pittura bizantina*, Τορίνο 1967, εἰκ. 575 – οἱ προφῆτες

εἶναι δεκαῆξ.

34. Βλ. παραπάνω ὑπόσημ. 4.

35. Ἀχεμιάστου, *Ζητήματα*, εἰκ. 11.